

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ СУЧАСНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

У статті аналізується історія формування менталітету сучасних східнослов'янських народів, яка нараховує тисячоліття і бере свій початок від східнослов'янських племен, що мігрували в першому ст. н. е. на північний захід. Сучасні східнослов'янські народи своїм історико-культурним розвитком суттєво відрізняються, що вплинуло на їхню ментальність та формування національних цінностей і традицій. Аналізується феномен української ментальності.

Ключові слова: архетип; менталітет; національна мова національний менталітет; східнослов'янські племена; раса.

В статье анализируется история формирования ментальности современных восточнославянских народов, которая насчитывает тысячелетия и берет свое начало от восточнославянских племен, мигрировавших в первом веке н. э. на северо-запад. Современные восточнославянские народы своим культурно-историческим развитием существенно отличаются, что повлияло на их ментальность и формирования национальных ценностей и традиций. Анализируется феномен украинской ментальности.

Ключевые слова: архетип; менталитет; национальный менталитет; национальный язык; восточнославянские племена; раса.

The article analyzes formation of the mentality of modern eastern Slavic nations – Ukrainian, Belarusian and Russian. Mentality is a set of collective representations of inherent ethnic group, formed in specific climatic, historical and cultural conditions of the so-called archetypes. Among the various types of mentality national mentality is particularly important, it defines lifestyle, values, attitudes, ideological traits, psychological characteristics and culture of each nation. It is noted that the history of formation of mentality in modern eastern Slavic nations is over 1000 years. It was originated in eastern Slavic tribes on Ukrainian territory and partially in Belarus. In the first century AD these tribes migrated to the northwest and assimilated with the Baltic and Finno-Ugric tribes, forming new ethnic groups – Belarusian and Russian. Based on data published in scientific and journalistic literature about features of the origin, historical and cultural development of the eastern Slavic nations author attempts to prove that these nations belong to different anthropological complexes, don't have common language, and despite the neighborhood territories, similar religion and etc. their cultural and historical development differ significantly. Phenomenon of Ukrainian mentality is analyzed, it is defined with the basic archetypes (womanhood of «Ukraine» archetype, archetypes of ethnic values of a free person, anthropocentrism, wisdom, philosophy of the heart, words, nature) and essential components (cordocentric, existential – «boundary» attitude, special role of women in the Ukrainian mentality). It is reported that Ukrainian, Belarusian and Russian peoples have developed various historical and cultural means and how it reflected on mutual understanding and the newly established traditions and values after the Soviet Union collapse. It is emphasized that through propaganda policy of Russian authorities, which began in the 20's of the XX century and was not finished until now, Russians and Ukrainians become enemies.

Key words: archetype; mentality; national mentality; national language; Eastern Slavic tribes; race.

Поняття менталітет, введене в науковий обіг на початку ХХ ст. французьким вченим Л. Леві-Брюлем. Не існує чіткого термінологічного визначення цього поняття, що унеможливило створення інструмента-

рію його практичного дослідження. І хоча термін виник в історичній науці, його вживання стало частим у філософії, соціології, психології, мовознавстві тощо. Поняття менталітету досить об'ємне і охоплює дуже

багато аспектів, притаманних певній людині або суспільній групі [1, с. 518]. Тому є багато тлумачень, які пояснюють суть цього феноменального явища. По-перше, менталітет (ментальність) – це глибокий духовний склад, сукупність колективних уявлень на несвідомленому рівні, властивий етносу, нації як великій групі людей, такий, що сформувався в певних природно-кліматичних і історико-культурних умовах, місцем, де народ живе досить довго. Карл Юнг, швейцарський психіатр, перший помітив, що менталітет формують так звані архетипи [2, с. 5]. По-друге, саме ментальність як система образів, визначає вчинки і поведінку людей, спосіб мислення. Вона формується століттями і виступає як важливий чинник культурно-історичної динаміки. Тобто, ментальність, з одного боку, є результатом культури і традицій, а, з іншого, сама є глибинним витокком розвитку культури. По-третє, у результаті формування і розвитку культури виникає «ментальне поле», або «ментальний простір», який визначає у суспільстві певне бачення світу. Саме цю сукупність дослідники називають менталітетом, або ментальністю.

Таким чином, менталітет – це чинники, що утримують етнос від розпаду в складних, у тому числі і кризових, соціальних умовах, забезпечує його внутрішню цілісність, в просторі та в часі. Тому поведінка не тільки окремої людини, а й нації в цілому, поряд з економічними інтересами і політичними пристрастями, значною мірою визначається сформованими на ментальному рівні соціокультурними нормами, традиціями, звичаями, забобонами.

У наукових дослідженнях історико-культурний процес розглядається як буття різних типів, форм і видів ментальності, серед яких особливе значення належить національному менталітету, що обумовлює і визначає особливості душі, серця, розуму, та є серцевиною того, що називають характером народу і, що значною мірою робить людей українцями, білорусами, росіянами, німцями, турками, поляками, японцями тощо. Національний менталітет – це властивий цій етнічній спільності стиль життя, культури, а також система цінностей, поглядів, світогляду, рис вдачі, норм поведінки, психологічних особливостей особи. Серед цих чинників особливого значення набуває культура, бо саме культура є явище етнічно закорінене і тому глибоко національне.

Національний менталітет виявляється і в науковому пізнанні реальності, у її філософському осмисленні. Зіставивши класичні філософські системи – французьку (Р. Декарт), англійську (Ф. Бекон, Дж. Локк), німецьку (Х. Вольф, Г. В. Ф. Гегель), українську (Г. Сковорода, П. Юркевич) – неважко пересвідчитися в тому, що кожна з них несе нащарування національного духу, національного менталітету. Не слід вважати, що, наприклад, німецька філософія могла виникнути за межами Німеччини, поза контекстом німецької культури, українська – поза межами України тощо.

Наукове дослідження проблем національної ментальності почалося ще у XVIII ст. німецьким філософом і мовознавцем В. Гумбольдтом, але основоположниками психології народу (ментальності) вважаються німецькі філософи XIX – початку XX ст.

Х. Штейнталь, М. Лацарус (журнал «Психологія народів і мовознавство») і В. Вундт (десяти томна «Психологія народів»), які власне займалися пошуком «спільного духу» для кожного окремого народу. Концепція національної ментальності в науці сформувалася під впливом засновника соціології Е. Дюркгейма і його поняття «колективної свідомості». Згодом дослідження менталітету перетворилося на самостійний напрям філософії, соціології, культурології, історії, мовознавства та інших наук. Основні теоретичні положення проблем формування ментальності народів світу прослідковуються і на розвитку менталітету народів Східної Європи.

Етногенез східнослов'янських народів досить складний і суперечливий. Серед науковців немає єдиної думки стосовно його походження. Існує декілька концепцій етногенезу цих народів, які принципово різні. Серед них виокремлюється концепція давньоруської народності як колиски трьох братніх народів, яка була сформульована російськими науковцями після Другої світової війни і ґрунтується на сфальсифікованих фактах.

Історія формування ментальності сучасних східнослов'янських народів і держав нараховує тисячоліття. Вони є нащадками східнослов'янських племен, які проживали на території сучасної України та Білорусі. Розселення цієї людності та її безпосередніх нащадків в різних напрямках започаткувало в VI–IX століттях південну, західну та східну гілки слов'ян. Про що свідчить арабський літопис X століття Ал Масуді [3].

У IV–VI століттях у східнослов'янському ареалі стали виразно виділятися два масиви – північний та південний. Вони співвідносилися з двома історичними угрупованнями слов'ян – склавинами (північний масив) й антами (південний масив). Ареал ранньої східнослов'янської етномовної спільності цілком збігався зі східною частиною прабатьківщини слов'ян між Верхнім Дністром, Прип'яттю, Середнім Дніпром і південним Степом, отже повністю вкладався в межі протоукраїнської (тобто ранньоукраїнської) етномовної території. Північніше річок Ясельди – Прип'яті (територія сучасної Білорусі) у той час жили балтські племена, південна межа яких пролягала по Прип'яті, Середній Десні та Сейму, а величезні простори на північному сході (нинішня Європейська Росія) були заселені численними фінно-угорськими племенами.

У перших століттях н. е. розпочався міграційний рух східних слов'ян спочатку на північний схід по Десні й Сейму, а згодом і на південь. Повільно розселяючись на нових землях, східні слов'яни змішувалися з місцевими балтськими та фінно-угорськими племенами, переймали їхні етнічні й мовні особливості або повністю втрачали свої й асимілювалися. Таким чином, створювалися умови й ґрунт для формування нових етносів – білоруського і російського.

Коли міграційна хвиля східних слов'ян досягла приблизно території сучасних північної Брянщини й південної Смоленщини, у VI столітті на півночі, біля Псковського озера і в басейні річки Великої, з'явилися слов'янські племена – предки історичних кривичів, а в VII столітті у басейні озера Ільмень поселилися слов'яни – предки літописних ільменських словенів. Ці групи слов'ян емігрували сюди з вісло-

одерського узбережжя Балтійського моря. Поступово вони колонізували й сусідні території, внаслідок чого сформувалися Псковська та Новгородська землі.

Протягом VI–VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, до яких належали різні племена або їхні частини. Центрами таких князівств були міста: у полян – Київ, в ільменських слов'ян – Новгород, у кривичів – Смоленськ та Полоцьк, у сіверян – Чернігів та ін. Згодом утворилася рання східнослов'янська держава Русь.

Таким чином, у другій половині першого тисячоліття нової ери на території сучасних східнослов'янських держав існували такі східнослов'янські племена: південно-західна група племен (праукраїнці) – білі хорвати й лучани – в Галичині; дуліби й волиняни – у верхів'ї Західного Бугу; деревляни – в лісах по р. Горині, Прип'яті й Дніпру; поляни – над Дніпром, у теперішній Київщині; сіверяни й сівери – по Десні й лівих допливах середнього Дніпра (частково праросіяни); уличі – між Дністром та Бугом; тиверці – на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря; бужани – понад річкою Західний Буг; північна група племен (прановгородці) – ільменські словени; північно-західна група племен (прабілоруси) – дреговичі, кривичі, радимичі; північно-східна група племен (південні праросіяни) – в'ятичі.

У результаті тривалого історико-культурного розвитку слов'ян, на початок XXI ст. до складу сучасних східнослов'янських народів і етнографічних груп входять: білоруси – поліщуки; українці – поліщуки, гуцули, бойки, лемки, русини; росіяни – помори, молочани, тудовляни, камчадали, держаци, липовани.

Розпад в 1991 р. СРСР і виникнення суверенних держав створило можливість дослідження ментальності на основі загального історичного, культурного, соціального та економічного розвитку тієї чи іншої спільноти. В умовах незалежності з'явилися публікації, присвячені аналізу особливостей української ментальності, менталітету білорусів, складових «російської душі».

У науковій та публіцистичній літературі неодноразово порушувалися тема походження і антропологічних відмінностей українців, росіян і білорусів, а також проблема спорідненості слов'янського народу, єдності України, Білорусі, Росії. Проте віхи расової історії та сучасні відмінності у фізичному типі згаданих етносів, свідчать про те, що Росію треба виключити з цього переліку.

Відомо, що раса – це велика група людей, яка об'єднана генетичними ознаками, що зумовлюють її фізичний тип, а також, що дуже важливо, психологічні особливості. Науковці виділяють три великі раси: європеїдну, монголоїдну і негроїдну. Антропологі умовно поділяють європеїдів на «північних» і «південних» за кольором шкіри, очей, волосся, розміром та будовою тіла. Загалом українці і росіяни належать до різних антропологічних комплексів. Так, українцям найспорідненішими є білоруси, прибалтійські народи та поляки, які належать до спільного великого комплексу біологічних ознак. Росіяни же споріднені до народів фінно-угорської мовної групи (мокшани, удмурти, марійці, комі, карели, фіни, ханти, мансі, вепси). Цей факт підтверджують чисельні антрополо-

гічні дослідження, які проводились упродовж XIX–XX століть і підтверджені сучасними дослідженнями вчених-генетиків [4].

Подібний стан речей легко пояснюється расовою історією двох сусідніх народів. Російський народ утворився на основі фіно-угорського етнічного субстрату, домішкою до якого стали племена переважно тюркського, слов'янського та індоіранського походження. Ця раса утворилася внаслідок змішування європеїдів і монголоїдів на території східніше Уральських гір.

Українці є в цілому одноріднішим народом, адже окремі групи, які мають відмінності між собою, не є чисельними порівняно з основним типом. Україну можна розділити на кілька антропологічних областей, основною з яких є центрально-українська, що утворилася внаслідок змішування типів характерних для Півночі і Заходу України.

Ментальність – це призма, через яку людина дивиться на світ і себе в ньому. Вона притаманна кожній людині, незалежно від етнічної належності, соціального стану, статі, мови тощо. Звичайно ж, ментальність залежить від цих факторів, особливо від національності та зумовлених нею мови та культури, проте вони не заперечують її існування, а, навпаки, формують ментальність.

Слов'янські мови – група споріднених мов індоєвропейської мовної родини, що виникла з діалектів праслов'янської мови. Загальна кількість носіїв становить понад 300 млн чоловік. Виокремлення слов'янських діалектів із єдиної прамови відносять до середини I тис. н. е. (період формування ранніх слов'янських феодальних держав у Європі). У період свого розпаду праслов'янська мова складалася з континууму діалектів; сучасні слов'янські мови утворилися внаслідок об'єднання певних діалектів навколо політичних і культурних центрів.

Сучасна українська мова – національна мова українців, яка виникла в кінці VI н. е. Належить до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Число мовців – близько 45 млн, більшість яких живе в Україні. Є державною мовою в Україні, офіційною мовою Придністров'я. Українською мовою у світі послуговуються від 41 до 45 млн осіб, вона є другою чи третьою слов'янською мовою за кількістю мовців (після російської та, можливо, польської) та входить до третього десятка найпоширеніших мов світу. Сучасні дослідження показують, що українська мова у фонетиці та граматиці має більше спільних рис з верхньолужицькою та білоруською мовами – 29, нижньолужицькою – 27, чеською та словацькою – 23, польською – 22, хорватською та болгарською – 21, сербською та македонською – 20, вимерлою полабською – 19, словенською – 18, ніж з російською – лише 11 спільних рис. Отже, на підставі цих даних деякі вчені ставлять під сумнів об'єднання української, російської та білоруської мов в одну підгрупу східнослов'янських мов [5].

Російська мова за офіційними даними – найпоширеніша зі слов'янських мов і одна з найпоширеніших мов світу, щодо кількості мовців посідає восьме місце після китайської, англійської, гінді, бенгальської, арабської, португальської та іспанської. Входить до

10 найпопулярніших мов серед користувачів Інтернету, одна з шести офіційних мов ООН. Вона є головною державною мовою Російської Федерації і однією з двох державних мов в Білорусі, а також офіційною мовою у державах і на територіях: Казахстану, Киргизстану, Абхазії і Південної Осетії, частково Молдови (Придністров'я та Гагаузії) та Румунії. За даними, опублікованими в журналі «Language Monthly» (№ 3 за 1997 р.), приблизно 250 млн чоловік по всьому світу володіють російською мовою (що ставить її на 5-е місце за поширеністю), з них 160 млн вважають її рідною (7-е місце у світі). Російська імперська еліта, яка просуває ідею російського світу, з ідеологічних мотивів стверджує, що на пострадянському просторі відзначається дискримінація російськомовного населення, наприклад, в Естонії, Латвії, Україні та ін.

Білоруська мова – поширена, головним чином, у Білорусі, є державною мовою. У 1995р. введена друга державна мова – російська). Загальна кількість носіїв мови близько 4–5 млн, нею розмовляють білоруси й деякі інші представники автохтонного населення Східної Європи. Належить до індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов. Генеалогічно найбільш споріднена з сучасною білоруською мовою є українська, бо обидві ці мови походять від староукраїнської (старобілоруської, рутенської) мови. Південні білоруські діалекти є надзвичайно схожими своєю лексикою до поліських говорів української мови, що також свідчить про спорідненість цих мов [6]. У 2012 р. оприлюднені в Білорусі підсумки соціологічного опитування, проведеного незалежною лабораторією «Новак», викликали занепокоєння у національних діячів. Виявилось, що частка громадян країни, яка в побуті користується білоруською мовою, впала до 3,9 %. Зменшилася також кількість респондентів, які розуміють білоруську мову, вважають її рідною, вміють читати та писати нею. Це результат не тільки царської та радянської русифікації, але і багаторічного правління президента О. Лукашенка, за ініціативою якого було запроваджено другою державною російську мову. ЮНЕСКО внесло білоруську мову до міжнародного атласу «Мови світу в небезпеці» (World's Languages in Danger).

Аналізуючи історію становлення та формування ментальності східнослов'янських народів і держав, можна помітити, що характеристики ментальності українців, росіян та білорусів різні. І хоча споконвіків ці народи існували поряд, мали багато спільних інтересів, сусідні території, схожість походження, мови, релігії тощо, але протягом тисячоліть їхній історичний розвиток відрізнявся, що суттєво вплинуло на ментальність і формування національних цінностей. Доречно зауважити, що вивчення історичного розвитку кожного із сучасних східнослов'янських народів потребує поглибленого дослідження науковців і об'єктивних узагальнень та висновків.

З історії відомо, що в середині XIII століття Київська Русь, яка об'єднувала слов'янські племена протягом майже чотирьох століть, розпалася на ряд дрібних держав, більшість з яких були захоплені під час монгольської навали і стали васалами Золотої Орди. З цього часу починається формування різної історії народів Східної Європи.

Після розпаду Київської Русі естафета державності перейшла до Галицько-Волинського князівства, яке продовжило традиції Київської Русі й стало її завершальним етапом. З часом воно втратило свій суверенітет і відійшло під протекторат Польщі. Натомість Велике Московське князівство поступово об'єднало навколишні землі та домоглося незалежності від Золотої Орди. До XVIII ст. воно значно розширилось за рахунок агресії, завоювань, анексії, щоб, врешті-решт, перетворитися на Російську імперію, яка була в історії третьою за територією імперією, що простягалася від Польщі в Європі до Аляски в Північній Америці. правонаступницею цієї імперії в XX ст. став СРСР і сучасна держава – Російська Федерація з менталітетом, який сформувався під впливом культур багатьох підкорених народів фіно-угорського, тюркського, слов'янського та індоіранського походження.

Історія формування українського менталітету свідчить, що цінності колишніх українців, як і теперішніх, тяжіють до цінностей країн Західної Європи. Під впливом різних культур і зовнішніх факторів український народ фактично почав свій історичний відлік від Київської Русі, продовжив Галицько-Волинським князівством, Гетьманщиною, у складі Російської імперії, СРСР і аж до 1991 р., коли була проголошена незалежна держава Україна.

Отже, коли йдеться про менталітет українського народу взагалі, варто оцінювати саме етнічні традиції, звичаї, норми людей, які ідентифікують себе, перш за все, з українцями, а не просто з громадянами України. Сучасна українська держава – це політична нація, сформована історично, особливо під впливом майже 370-річної історії з Росією [7].

Культурологічні, соціально-психологічні дослідження феномену української ментальності дозволяють визначити її основні архетипи і сутнісні складові. А саме: архетипи- етичної цінності вільної особистості, антропоцентризму, софійності, філософії серця, слова, природи, жіночості архетипу «Україна»; складові – антеїзм (зв'язок із матір'ю-землею) – емоційно-шпанобливе ставлення до землі, рідної природи, землеробства; кордоцентричність (відчувати серцем) виявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, в пісенному фольклорі, барвистій обрядності, естетизації побуту; екзистенційно-«межове» світовідчуття – тривале проживання на «межі» ворожого степу виробило в українців гостроемоційне переживання сьогоденності життя, пріоритет минулого над майбутнім. У поєднанні з кордоцентричністю (пріоритет «серця» над «головою») світоглядні орієнтації українців є екзистенційно-кордоцентричними; індивідуалізм виявляється у різних формах поривання до особистої свободи без належного прагнення до державності. Індивідуалістичний код цінностей, що властивий українському народу, стимулює мотивацію автономності, потребує спиратися лише на власні сили, вимагає рівності та не припускає насильства [8]. Світоглядна мотивація рівності пояснює терпимість українців до чужої віри, мови, звичаїв.

На формування українського менталітету суттєво впливає географічно-територіальне розташування України на порубіжжі «Європи і Азії», що в історико-культурному світоглядному вимірі означає між «Схо-

дом і Заходом». Тривалий час український народ реалізував свою всесвітньо-історичну місію, як буфер між двома типами цивілізації – західної, європейської та східної, мусульманської. Така ситуація в усі історичні часи сприяла тому, що людина переносила свої ідеали поза межі реального досвіду. Звідси характерна українцям релігійність, яка є не обрядовою традицією, а покликком душі. «Межова» ситуація формувала два типи української ментальності: землеробський (поєднання зі своєю землею, родиною, «світ – це мій дім») та козацький – лицарсько-войовничий дух, ідеали військового братства, вічні мандрі. Це визначає особливу роль жінки в українській ментальності, її незалежність, пріоритет над чоловіками у побуті, обрядах, звичаях, міфології та демонології, у фольклорі.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства менталітет продовжує відігравати свою важливу роль, як «вмонтованого в соціум» регулятора економічних, політичних та культурних подій. Пропагандистська політика російської влади, яка почалася ще

в 20-х рр. ХХ століття і так і не завершилася аж до сьогодні, перетворила росіян й українців на ворогів. Після розпаду СРСР українці нарешті позбулися залежності, підняли вгору голови і крокували вперед, незважаючи на перепони. Український народ ментально є європейським. Тобто таким, якому характерна свобода.

Отже, головною особливістю менталітету сучасних східнослов'янських народів є те, що вже віддавна український, білоруський і російський народи розвиваються різними шляхами, що відбилося як на взаєморозумінні, так і на новостворених традиціях і цінностях впродовж останніх 25-ти років. Якщо до ХХ століття Україну ще можна було називати «малоросією» і знищувати її народ, то сьогодні вона є самостійною і незалежною державою, яка має власні як етнічний український народ, так і українську політичну націю. Спільність історії не означає, що східнослов'янські народи однакові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови // Укладач і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Перун, 2004. – 1440 с.
2. Стражний О. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. Стражний. – К. : Книга, 2009. – 368 с.
3. Переклад уривків Ал-Масуді, наведених в кн. Гаркаві А. Я. – Сказання мусульманських писателів о Славянах и Русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – СПб, 1870. – С. 129–138 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_566.htm.
4. Американські генетики встановили – росіяни і українці не є братами по крові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legenda03.livejournal.com/598.html>.
5. Міфи про українську мову [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uamodna.com/articles/mify-schodoukrajinsjkoji-move/>.
6. Національний менталітет білорусів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vipreferat.net/315868-Nacional-nyiy-mentalitet-belorusov.html>.
7. Тарновський О. Аналіз цінностей українців та росіян: історія і сучасність / О. Тарновський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://o-tarnavskiy.vkursi.com/7259.html>.
8. Ковальчук Н. Українська культура в контексті глобалізації / Н. Ковальчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/obraz/33/2048-ukra%D1%97nska-kultura-u-konteksti-globalizaci%D1%97.html>.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Лозко Г. С., д-р філософ. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Лук'янчук Л. Я., 2016

Дата надходження статті до редколегії 31. 08. 2016